

(833) Vâsıt ve Basra arasındaki sahaya tamamen hâkim olmuşlar ve Bağdat'a hiçbir şey göndermemeye başlamışlardı. Bölgede durumun kötüleştiğini gören yeni halife, Zutlar üzerine Uceyf b. Anbese kumandasında 5000 kişilik bir kuvvet gönderdi. Uceyf yedi aylık bir mücadeleden sonra Zutlar'ı teslim mecbur etti (Ocak 835). Bölge için çok daha büyük tehlike 869 yılında Zenciler'in isyanı ile ortaya çıkmıştır. Doğu Afrika'dan getirilen zenci köleler Basra civarında büyük gruplar halinde çok kötü şartlarda tarlalarda, tuzlalarda ve güherçile ocaklarında çalıştırılıyorlardı. Ali b. Muhammed adında bir kişi, kendisinin Hz. Ali soyundan geldiğini iddia ederek ve Zenciler'e zenginlik vaad ederek onları isyana sevketti. Zenciler kısa zamanda büyük bir güç haline geldiler. Bataklıklar arasında kurdukları Muhtara şehri hareket üsleri oldu. Basra ve çevresini ele geçirerek etrafa dehşet saçıyorlardı. Abbâsiler'le Zenciler arasındaki mücadeleler 883 yılına kadar sürmüş ve Ali b. Muhammed'in esir edilmesiyle sona ermiştir.

Büveyhîler'in Bağdat'ı işgallerinden (945) kısa süre sonra İmrân b. Şâhîn, işlediği cinayetin cezasından kurtulmak için bataklik bölgeye sığınmış ve etrafına topladığı eşkıya güruhu ile Basra-Bağdat yolunu tehdit etmeye başlamıştı. Büveyhîler İmrân üzerine kuvvetler gönderdiler, fakat bataklik sebebiyle onu bertaraf edemediler. Bunun üzerine İmrân'ı Batîha bölgesine vali tayin ettiler. Ancak bu tayin de işe yaramadı. İmrân ölümüne kadar (979) bölgenin hâkimi olarak kaldığı gibi oğulları da 1021 yılına kadar bölgeyi ellerinde tuttular. Bölge halkı manda sürülerinden elde ettikleri yağı, ayrıca balık ve kamış satarak büyük kazanç sağlamışlardır.

Daha sonraki yüzyıllarda Batîha ve çevresi mahallî hânedanlardan Muzafferîler, Mezmediler ve Benî Müntefik'in kısmen veya tamamen hâkimiyetlerine girmiştir. İlhanlılar Irak'ı zaptedince (1258) Batîha da onların hâkimiyetine geçti. Bu devirden itibaren el-Cezâir (el-Cevâzir) adını alan bölgede Arap kabileleri karışıklıklar çıkarmaya devam etmiştir. 1393 yılında Timur tarafından zaptedilen bölge 1423'te Celâyirîliler'in ve 1440 yılında da Muşâ'saalar'ın idaresine geçmiştir. Kanûnî Sultan Süleyman 1546 yılında bölgeyi Osmanlı topraklarına kattı. Ancak coğrafi yapısı sebebiyle burada sağlam bir hâkimiyet kuramadı. İktidar

boşluğunu yarı müstakil hareket eden kabileler doldurmuşlardır. Bu durum Midhat Paşa'nın valiliğine (1868) kadar devam etmiştir. Midhat Paşa Batîh'i Bağdat vilâyetine bağlı bir mutasarrıflık haline getirerek büyük ölçüde asayışı sağlamıştır. I. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti hâkimiyetinde kalan Batîha kanlı mücadelelere sahne olmuş ve savaştan sonra Irak'la birlikte İngiltere'nin mandası altına girmişti. 1921 yılında Irak Krallığı'nın kuruluşundan sonra bu devletin bir parçası oldu. Bugün de bölge halkının sağlığını tehdit eden çeşitli hastalıkların kaynağı olma özelliğini korumaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), s. 418-419, 501, 536-538, 544; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 576; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 59, 174; İbn Rûste, *el-A'lâku'n-nefîse*, s. 93, 94, 98, 185; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), bk. İndeks; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc* (Zebîdî), s. 153, 157, 158; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Meynard), I, 215, 224 vd., 288; İstahrî, *Mesâlik* (de Goeje), s. 13, 79, 85; İbn Havkal, *Şure'tü'l-arz*, s. 18, 233, 235, 238; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsım*, s. 32, 34, 53, 119, 125, 127, 133; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 450-451; M. Streck, *Die alte Landschaft Babylonien nach der arabischen Geographen*, Leiden 1900, I, 31, 39-42; a.mlf., "Batîha", *IA*, II, 334-339; a.mlf. — Saleh el-Ali, "al-Batîha", *El²* (Fr.), I, 1126-1130; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1930, s. 26-29, 40-43; Abbas el-Azzâvî, *Târîhu'l-'Irâk beyne ihtilâleyn*, Bağdat 1937-57; J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1963, s. 118-119, 157; Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, Calcutta 1964, s. 10-12, 25, 33, 50, 76, 81, 84, 95, 96, 125, 141, 147, 153; G. Cornu, *Atlas du Monde Arabe-Islamique à l'époque classique* (IXe-Xe siècles), Leiden 1985.

HAKKI DURSUN YILDIZ

BATLAMYUS

(ö. 168 [?])

İslâm astronomisi üzerinde önemli etkileri olan İskenderiyeli astronom, matematikçi, coğrafyacı ve müzik bilgini.

108 yılı civarında doğduğu tahmin edilmektedir. Greko-Romen literatüründe Claudius Ptolemaios, klasik İslâm kaynaklarında Batlamyus veya Batlamyus el-Kalûzî (القلاوذي) diye anılan bu ünlü astronom ve coğrafya bilgininin hayatı hakkında gerek Doğu gerekse Batı kaynaklarında yeterli bilgi yoktur. Mevcut bilgiler de yer yer birbirleriyle çelişmektedir. Meselâ Mes'ûdî *Mürûcû'z-zeheb*'de (I, 303) onu, Büyük İskender'den son-

ra Mısır'da hüküm süren Batlamyus hânedanından biri olarak gösterirken *et-Tenbîh ve'l-İsrâf* adlı eserinde (s. 115), *el-Mecisî* müellifi olan Batlamyus'un adı geçen hükümdar ailesiyle bir ilişkisi bulunmadığını belirtir. Daha sonra Roma imparatorlarının altıncısı (gerçekte üçüncüsü) Claudius'un oğlu olduğuna dair zayıf bir rivayeti de zikreden Mes'ûdî, *el-Mecisî*'de kaydedilen bazı astronomik gözlemlerden hareketle Batlamyus'un, yirmi iki yıl Roma krallığı yapmış olan ve 161 yılında ölen Antoninus (Pius) zamanında yaşadığını doğru olarak tesbit etmiştir (*et-Tenbîh*, s. 129). Kâdî Sâid el-Endelüsî de *el-Mecisî*'yi kaynak göstererek Roma İmparatoru Hadrianus'un krallığının on dokuzuncu yılında Batlamyus'un astronomik gözlemler yaptığını ifade eder ve onun Batlamyus hânedanına mensup olduğunu iddia etmenin fahiş bir hata sayılacağına dikkat çekerek (*Tabakâtü'l-ümem*, s. 32-33). Nitekim İbnü'n-Nedîm de onun Hadrianus ve Antoninus zamanında yaşadığını ve gözlemler yaptığını kaydetmiştir (*el-Fihrist*, s. 327). İslâm kaynakları, Batlamyus'un ilköğrenim astronomi bilginlerinden Hipparkhos'un öğrencisi olduğu tarzındaki bilginin doğru olmadığına, çünkü aralarında 280 yıl gibi bir zaman farkı bulunduğu da dikkat çekerek (bk. İbnü'l-Kiftî, s. 68).

Bütün İslâm kaynakları Batlamyus'un İskenderiye'de doğup büyüdüğünü, öğrenimini orada gördüğünü, astronomi ve diğer konulardaki araştırmalarını İskenderiye'de yaptığını görüş birliği halinde belirtirken Bizanslı Theodorus Meliteniota onun Ptolemaios Hermii adlı şehirde doğduğunu iddia eder.

İlim tarihinde Aristo'dan sonra adından en çok söz edilen Batlamyus'tur. Onun tesiri Kopernicus ve Keppler'e kadar devam etmiş, savunduğu yer merkezli evren anlayışı, Kopernicus'tan itibaren güneş merkezli evren anlayışı karşısında geçersiz kalmıştır. Batlamyus, Hipparkhos ve Eratostenes gibi ilköğrenim büyük astronomlarının görüş ve buluşlarından önemli ölçüde faydalanmış, bu konuda dağınık bir şekilde bulunan bilgileri derleyerek sistematize etmiş, kendi yer merkezli âlem modelini geliştirmiş, dünyanın sabit ve hareketsiz olduğunu ispatlamak üzere gözlemlere dayalı deliller öne sürmüştür. Güneş, ay ve gezegenlerin hareketleri hakkındaki görüşleri Hipparkhos'tan almış ve bu teoriyi karmaşık bir sistem haline ge-

tirmiştir. Batlamyus teorisine göre güneş sistemindeki yedi gezegen (güneş, ay, Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter, Satürn) düzgün ve dairevi olarak hareket ederler. Bunların hareketlerinde görünürdeki düzensizlikleri açıklayabilmek için taşıyıcı çember ve episikl (iççe daireler) sistemiyle dış merkezli çemberler sistemi oluşturulmuştur. Bazı araştırmacılar Batlamyus'un kullandığı gözlemlerin çoğunun Rodos adasına ait olmasına bakarak onun hiçbir gözlem yapmadığını, sadece Rodoslu Hipparkhos'un gözlemlerini kullandığını iddia etmişlerdir. Bunda gerçek payı bulunmakla beraber Batlamyus'un astronomiyi sistematik bir bilim haline getirdiği ve kendisinden öncekilerin çalışmalarına büyük ölçüde ilâveler yaptığı kesindir. Nitekim Kādî Sâid onun astronomideki başarılarından söz ederken kendi alanında eski-yeni bütün bilgileri kuşatan üç eserden daha değerli bir eser tanımadığını, bunların da astronomi alanında Batlamyus'un *el-Mecisti*'si, mantıkta Aristo'nun *Organon*'u, nahivde Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı olduğunu söyler (*Tabakâtü'l-ümem*, s. 33-34).

Batlamyus geometri alanında birçok yeni ispat ve teorem ortaya koymuş; hava şartlarını, yıldızların sabah batış ve akşam doğuşlarını belirleyen takvimler düzenlemiş, sadece Arapça tercümesiyle tanınan *Optika* adlı eserinde yansıma ve kırılma olaylarını incelemiştir. İslâm ve Batı dünyasında geniş etkiler doğuran coğrafyaya dair eserinde harita yapımıyla ilgili bilgiler yanında Asya, Avrupa ve Afrika'da önemli coğrafi bölgelerin enlem ve boylamları liste halinde verilmiştir.

İslâm dünyasında astronomi, astroloji ve coğrafya alanlarındaki Hint ve İran kaynaklarından sonra II. (VIII.) yüzyıldan itibaren Grek kaynaklarına da ilgi duyulmaya başlandı. Özellikle Batlamyus'un metotlarına ve geometrik ispatlarına olan ilgi gözleme dayalı astronomide önemli gelişmeler doğurdu. Müslüman astronomlar bir yandan İran, Hint ve Grek sistemleri arasındaki benzerlikleri araştırarak eklektik bir astronomi kurmaya, bir yandan da Batlamyus'un parametrelerini düzeltmeye çalıştılar; yeni ve daha sağlıklı sonuçlar veren gözlem ve ölçüm teknikleri geliştirdiler. Bununla birlikte Batlamyus'un yer merkezli âlem modeli Batı'da olduğu gibi İslâm dünyasında da yüzyıllarca geçerliliğini korudu. Ayrıca Kur'an tefsirlerine felsefî izahların

sokulmaya başlandığı VI. (XII.) yüzyılın sonlarından itibaren yazılan bazı tefsir kitaplarında dünya, ay, güneş ve yıldızlara dair kevnî âyetlere getirilen izahlar arasında yer yer Batlamyus'un âlem modeline de işaret edildiği görülür (meselâ bk. Râzî, XXVI, 71-77). Müslüman astronom ve astrologlar Batlamyus'a uyararak astrolojiyi matematik (riyâzî) ilimlerin dört ana kolundan biri olan yıldızlar ilminin (ilmü'n-nücüm) bir dalı saymışlardır. Gök cisimlerinin beşerî kader üzerindeki etkileri, kader ve talihin öğrenilmesine ilişkin astrolojik yolların denemesi gibi inanç ve uygulamalarda da önemli ölçüde Batlamyus'un tesiri altında kalmıştır.

Müslüman coğrafyacıların çalışmalarında da Batlamyus'un önemli ölçüde etkisi olmuştur. Fakat onlar Batlamyus coğrafyasını aynen kopya etmeyip daha çok Hint ve İran kaynaklı bilgilerle birleştirerek yeni sistem ve teknikler geliştirmişler, Batlamyus coğrafyasını tasahhîh ve ikmal etmişlerdir. Özellikle Ebû Zeyd el-Belhî'nin öncülük ettiği IV. (X.) yüzyıl İslâm coğrafyacıları, çağdaş araştırmacıların "İslâm atlası" diye adlandırdıkları İslâm ülkeleri üzerine hazırlanmış haritalar ve ölçümler yanında İslâm dünyasının dışında bilgi edinilebilen bütün bölgeleri içine alan coğrafya çalışmaları yapmışlar, bilhassa Asya ülkelerine dair Batlamyus ve diğer Helenistik kaynaklardan çok daha geniş ve doğru bilgiler vermişlerdir (Batlamyus'un İslâm dünyasına tesiri hakkında daha geniş bilgi için bk. COĞRAFYA; İLM-i HEY'ET).

Eserleri. Batlamyus'un eserlerini dört ana başlık altında incelemek mümkündür. A) *Astronomi*. 1. *el-Mecisti*. *Sintaksis* veya *Matematikis Sintaksis* adıyla anılan ve on üç bölümden oluşan eser şu konuları ihtiva etmektedir: Astronomi ile ilgili genel bilgiler, trigonometri, iklimler teorisi, güneş yılı, ayın periyodları, anomalî (ayın yörüngesinin eğikliği), güney ve kuzey yarım kürelerindeki sabit yıldızlar katalogu, gezegenler teorisinin esasları, Mars, Merkür, Venüs, Satürn ve Jüpiter gibi o dönemde bilinen gezegenlerin hareketleri, doğuş ve batış zamanları. *el-Mecisti*'nin Arapça'ya ilk defa tercüme edilmesini ve yorumunun yapılmasını sağlayan Bermekiler'den Yahyâ b. Hâlid'dir. Birçok kişi bu eserin tercüme ve yorumu üzerinde çalışmışsa da Yahyâ bu çalışmaların hiçbirini beğenmemiş, bunun üzerine Beytül-hikme'nin müdürü Selâm ile Ebû Hassân'ı

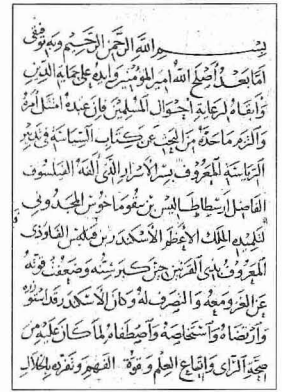
bu iş için görevlendirmiştir. Bunlar eserin daha önceki başarılı mütercimlerinin de yardımlarıyla aslına uygun bir tercüme vücuda getirmişlerdir (bk. İbnü'n-Nedîm, s. 327). İbnü'l-Kırtî'ye göre ise bizzat Yahyâ başarılı gördüğü mütercimleri bir araya getirmiş ve onlarla birlikte çalışarak doğru bir metin elde etmiştir (*İḥbârü'l-ʿulemâ*, s. 98). Eser Haccâc b. Matar ve Neyrîzî tarafından da tercüme edilmiş olup Sâbit b. Kurre Neyrîzî'nin tercümesi üzerinde çalışarak gerekli düzeltmeleri yapmıştır. Daha sonra Sâbit, İshak b. Huneyn'in yaptığı tercüme üzerinde de çalışmışsa da önceki kadar başarılı olamamıştır (Haccâc ve İshak b. Huneyn'in tercümelerine ait yazmalar için bk. Sezgin, VI, 89). Yunanca metni, bu metinden ve Arapça tercümesinden Latince'ye yapılan çevirileriyle Fransızca ve Almanca tercümeleri neşredilmiş bulunan (bk. Sarton, I, 274) bu esere Sâbit b. Kurre, Ebû Ca'fer el-Hâzin, Neyrîzî, Câbir b. Hayyân, Ebû'l-Vefâ el-Büz-cânî, Fârâbî, İbn Sînâ, İbnü'l-Heysem, Nasîrüddîn-i Tûsî, Mecrîtî vb. birçok müslüman bilgin ve filozof şerh, tefsir veya ta'likat yazmak suretiyle (bk. Sezgin, VI, 90-94) astronomi ilmine önemli katkılarda bulunmuşlardır. XII. yüzyıl astronomi âlimlerinden Câbir b. Eflah *el-Mecisti*'deki yanlışları düzeltmek için *Kitâbü'l-Hey'e fî işlâhî'l-Mecisti* adıyla bir eser kaleme almış, müellif bu eseriyle ilim tarihine Batlamyus'u eleştiren astronom olarak geçmiştir (geniş bilgi için bk. CÂBİR b. EFLAH). XIII. yüzyılın başlarında vefat etmiş olan Bitrûcî de Câbir b. Eflah'ın adı geçen kitabından faydalanarak *Kitâbü'l-Hey'e* adlı eserinde Batlamyus sistemini eleştirmiştir. 2. *Kitâbü'l-İktîşâş* (*Hypotheses ton planomenan*). *Kitâbü'l-Menşûrât* diye de anılan bu eserin ikinci bölümü Sâbit b. Kurre tarafından tashih edilen şekliyle günümüze kadar gelmiş, fakat bu bölümün Grekçe orijinali kaybolmuştur. Ludwig Nix, Arapça ve Grekçe metinlerine dayanarak iki bölümü de Almanca'ya çevirmiş ve eser birinci bölüme ait Grekçe metinle birlikte J. L. Heiberg tarafından neşredilen *Opera astronomica minora* içinde yayımlanmıştır (Leipzig 1907, s. 69-145). İbnü'l-Heysem, Bîrûnî ve Bettânî gibi büyük matematikçi ve astronomlar bu eserden söz etmektedirler. 3. *Tasṭihü'l-küre*. Bu eserin *Aplosis epiphanias sphairas* olarak bilinen Grekçe orijinali kaybolmuştur; sadece Sâbit b. Kurre tarafından Arapça'ya yapılan tercü-

mesi mevcuttur (neşir ve tercümesi için bk. Sezgin, V, 170; VI, 95). Ayrıca İskenderiyeli Theon'un bu kitaba yazdığı şerhin müslüman müelliflerce bilindiği anlaşılmaktadır. 4. *Zâtü'l-halak* (*Armilla Sphe-re*). Adını, iç içe dokuz halkadan meydana gelen astronomi aletinden alan bu eser otuz dokuz babdan oluşmaktadır. Ya'kübî eserin muhtevasını ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır (*Tarih*, I, 136-139). Yahudi mütercim Mâşallah'in da aynı adı taşıyan bir eseri olduğu zikrediliyorsa da bunun Batlamyus'unkinden kaynaklanan bir çalışma olması muhtemeldir (bk. İbnü'n-Nedîm, s. 333). 5. *el-Kânûn fi 'il-mi'n-nücûm*. İlkçağ'ın astronomiye ait en geniş ve mükemmel eseri sayılan bu kitap coğrafya açısından da önemlidir. Batlamyus yeryüzünü yedi iklim bölgesine ayırarak her bölgede bulunan şehirlerin adlarını, enlem ve boylamlarını cetveller halinde göstermiştir (bk. Ya'kübî, s. 140-143). İskenderiyeli Theon bu eseri ihtisar ederek sonuna da astrolojiyle ilgili bir bölüm ilâve etmiştir. Kâdî Sâid'in bu konuda verdiği bilgiden Theon'un yaptığı özeti Arapça'ya çevrildiği anlaşılmaktadır (*Tabakâtü'l-ümem*, s. 44-45; *el-Kânûn*'un neşri için bk. Sezgin, V, 174). 6. *Zâtü's-şafâ' ih*. Usturlap

hakkında olan bu kitap *el-Usturlâb* diye de anılır. On babdan oluşan eser, adı geçen aletin yapımından ve kullanımından başlamak üzere burçlar, mevsimler, yedi iklime göre yön ve şehirlerin bulundukları bölge ve yerlerin tayini gibi çeşitli konulara ait bilgiler ihtiva etmektedir (Sezgin, V, 173-174). 7. *Kitâbü'l-Envâ'*. Mes'ûdî diğer eserlerin muhtevası hakkında geniş bilgi verdiği halde bunun sadece ismini zikretmektedir (*et-Tenbîh*, s. 17, 129).

B) Astroloji. 1. *el-Maḳālâtü'l-erba'* (*Quadripartitum*). *Kitâbü'l-Erba'* veya *Kitâbü'l-Kazâ'* *'ale'l-havâdiş* diye de anılır. Dünya astroloji literatürünün en ünlü eserlerinden biri olan ve etkileri günümüzde de devam eden bu eserin çeşitli yazma nüshaları mevcuttur. Ömer b. Ferruhân, Sâbit b. Kurre, Neyrîzî, İbn Rıdvân ve diğer bazı müslüman âlimler tarafından yapılan şerhleri yanında eser Türkçe ve Farsça'ya da tercüme edilmiştir (Sezgin, VII, 43-44). *el-Bahş* adlı eserinde bu kitaptan yaptığı alıntılara bakarak Câbir b. Hayyân'ın Batlamyus'un hayli etkisinde kaldığı söylenebilir. 2. *Kitâbü's-Şemere*. İbnü'd-Dâye ve Nasîrüd-dîn-i Tûsî tarafından şerhedilen bu eserin de birçok yazma nüshası mevcuttur

Batlamyus'un
el-Maḳālâtü'l-erba' adlı
eserine
Ömer
b. Ferruhân'ın
yazdığı
şerhin
ilk sayfası
(Süleymaniye Ktp.,
Ayasofya,
nr. 2890)

(Sezgin, VII, 44-45). Batlamyus'un bunlardan başka astroloji alanında başka eserleri de vardır (bk. Sezgin, VII, 46-48).

C) Coğrafya. *Kitâbü'l-Coğrafya fi'l-ma'mûre mine'l-'arz*. *Geografike Hipegesis* (coğrafya kılavuzu) adıyla da anılan dünyaca ünlü bu eser yedi veya sekiz bölümden ibarettir. Kitabın en önemli özelliği, coğrafyayı ilmi metotla ele alışı ve matematiksel coğrafya kavramına yer verişidir. Batlamyus, o gün için bilinen dünyanın önemli merkezlerinin harita üzerinde yerlerini göstermiş ve bunların enlem ve boylamlarını belirtmiştir. Ayrıca konuyu coğrafya ve topografya başlığı altında iki ayrı bölüm halinde ele alması da coğrafya ilmi açısından önemli bir gelişme sayılmaktadır. Batlamyus'tan üç asır önce yaşamış olan Hipparkhos, ciddi bir haritanın yapılabilmesi için yeryüzündeki önemli noktaların enlem ve boylamlarının bilinmesi gerektiğine dikkat çekiyordu. İşte bunu başaran Batlamyus olmuştur. Gerçi o kendisinden önce yaşamış olan Surlu Marinos'un çalışmalarından büyük ölçüde faydalanmışsa da -birkaç fragmentin dışında- Marinos'un çalışmaları günümüze intikal etmemiştir. Bundan dolayı Batlamyus'un eserindeki bilgilerin ne ölçüde kendisine ait olduğunu kestirmek zordur. Eseri Arapça'ya filozof Kindî tercüme ettirmiş, fakat tercümeden istenen sonuç elde edilemeyince daha sonra bu işi Sâbit b. Kurre başarmıştır (bk. İbnü'n-Nedîm, s. 328). Ayrıca XV. yüzyılda Fâtih Sultan Mehmed'in bu eseri Grekçe'den Arapça'ya tercüme ettirdiği bilinmektedir. Bu tercüme Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Ayasofya, nr. 2596). İlk Latince neşri 1475'te Vincenza'da (ikincisi Bologna 1482), ilk Yunanca neşri ise 1533'te Bale'de yapılmıştır (Sarton, I, 275). R. Taton, Batlamyus'un eserinde yer alan haritaların XIII-XIV. yüzyıllarda Bizanslı coğrafyacı-

Batlamyus'un,
Fâtih
Sultan
Mehmed
tarafından
Grekçe'den
Arapça'ya
tercüme
ettirilen
*Kitâbü'l-Coğrafya
fi'l-ma'mûre
mine'l-'arz*
adlı eserinin
unvan
sayfası
(Süleymaniye Ktp.,
Ayasofya,
nr. 2596)

lar tarafından ilâve edildiğini iddia ediyorsa da Fuat Sezgin bu haritaların IX. yüzyılda Me'mûn döneminde İslâm coğrafyacıları tarafından yapıldığını ve Bizanslı Planudes'in eserini Arapça metninde gördüğü haritaları Batlamyus'un sanarak kitabın Grekçe metnine eklediğini göstermiştir (bk. *The Contribution of the Arabic-Islamic Geographers to the Formation of the World Map*, s. 7-8). Bu görüşün doğruluğunu gösteren diğer bir husus da Batlamyus'un bütün eserlerinin Grekçe nüshalarının çok sonraları tesbit edilmiş olmasıdır. Ayrıca bunların otantikliği konusundaki ciddi şüpheler bugün de devam etmektedir.

D) Müzik. Batlamyus'un üç bölümden oluşan *Harmonikon* adlı eseri İlkçağ Grek müziğinde kullanılan seslerin matematik teorisi, müzik aletleri ve bunların özellikleri konularını ihtiva etmektedir. J. Wallis tarafından Yunanca ve Latince olarak neşredilen (1682) eserin Arapça'ya tercüme edilip edilmediği bilinmemektedir. P. Kraus'a göre Fârâbî *Kitâbü'l-Mûsîkî el-kebîr*'inde Batlamyus'un müzik teorilerinden faydalanmıştır (*Jâbir Ibn Hayyân*, II, 204, dipnot 2).

Batlamyus'un bunlardan başka optik ve mineraloji alanlarında da eserleri vardır. *Kitâbü'l-Menâzır* adıyla Arapça'ya tercüme edilen optikle ilgili eserin XII. yüzyılda Latince'ye yapılmış kötü bir tercümesi günümüze kadar gelmiştir. Beş bölümden oluşan eserde ışığın kırılması ve farklı yükseklikteki gök cisimlerinde kırılmadan dolayı meydana gelen değişiklikler tartışılmaktadır. Ayrıca boyutlar hakkında bir geometri kitabı ile Öklid'in beşinci postülasının ispatını konu alan eseri, bir de mekanik ve statikten bahseden bir başka kitabının varlığından söz ediliyorsa da bunlar günümüze kadar gelmemiştir.

Divan edebiyatında yer alan ve âlim, şair, hakîm ve filozof olarak adları tarihe geçmiş bulunan ünlü şahsiyetlerden biri de Batlamyus'tur. Sahip olduğu çeşitli özellikler arasında bilhassa astronomi (felekiyatçı) ve hakîm olması sebebiyle ele alınan Batlamyus bu vasıfları ile başta manzum ve mensur hikemî eserler olmak üzere ilm-i hey'et ve nücûma dair eserlerle *Mârifetnâme* tarzındaki ansiklopedik eserlerde çeşitli iktibas, telmih, teşbih, istiâre ve mecazlara konu edilmiştir. Süleyman Fehîm'in, "Aşk vâdisinde bî-ârâm u sergerdân olur / Akl egerci fenn-i felsefide Batlamyus'tur" beyti bu tarz kullanışa bir örnektir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ya'kûbî, *Târîh*, I, 136-139, 140-143; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 17, 115, 129, ayrıca bk. İndeks; a.mlf., *Mürûc'ü'z-zeheb* (Abdülhamîd), I, 303; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 327, 328, 333; İbnü'l-Heysem, *eş-Şükûk 'alâ Batlamyus*, Kahire 1971, s. 4; Sâid el-Endelûsî, *Tabakâtü'l-ümem*, Kahire, ts. (Matbaatü Muhammed Muhammed Matar), s. 32-34, 44-45; İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ*, s. 68, 98; Fahrreddin er-Râzî, *Tefsîr*, XXVI, 71-77; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1594-1596; Levend, *Divan Edebiyatı*, s. 170; P. Kraus, *Jâbir Ibn Hayyân*, Kahire 1942, II, 204, dipnot 2; Sezgin, *GAS*, V, 166-174; VI, 83-96; VII, 41-48, 311-312; a.mlf., *The Contribution of the Arabic-Islamic Geographers to the Formation of the World Map*, Frankfurt 1987, s. 7-8; Sarton, *Introduction*, I, 272-278; C. A. Nallino, "Astronomi", *İA*, I, 686-690; J. H. Kramers, "Coğrafya", *İA*, III, 202-215; H. Suter, "Mecesti", *İA*, VII, 438-439; D. Pingree, "İlm al-hay'a", *EI*² (İng.), III, 1135-1138; M. Plessner, "Batlamyus", *EI*² (İng.), I, 1100-1102; Colin Alistair Ronan, "Ptolemy", *EBR*, XVIII, 812-814; P. Costabel, "Ptolémée", *EUn*, XIII, 794-795.

CENGİZ AYDIN — GÜLSEREN AYDIN

BATMAN

Eski bir ağırlık ölçüsü.

Daha çok Türkler ve Türkler'le ilgisi bulunan kavimler tarafından kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür. **Batman** isminin hangi dilden geldiği ve kelime anlamı kesin olarak bilinmemektedir. İleri sürülen çeşitli görüşler arasında en çok kabul göreni F. W. K. Müller'in, Orta Farsça (Soğdca) **patmân** (Eski Farsça **patimâna**, Pehlevîce **patmân**, **patmânek**, Farsça **peymân**, **peymâne**) "ölçü" kelimesinden geldiği yolundaki görüşüdür (geniş bilgi için bk. *İA*, II, s. 344).

Türkistan'da arşın ve batmana dayalı orijinal bir Türk ölçü sisteminin varlığına dair işaretler bulunmaktadır. Bu kelimenin Farsça kökenli olduğu görüşü de Türkler'in Soğdlar döneminde İran'la kurdukları ticarî ilişkiler sonucunda oluşan Fars etkisiyle açıklanabilir. Diğer taraftan özellikle Uygur kültürü için bir Çin etkisi de söz konusu edilebilir. Buna göre Orta Asya'daki Türk ölçü sistemi, İran ve Çin ile olan yoğun ticarî faaliyetlerden sonra ortaya çıkmış olmalıdır. Nitekim son zamanlarda batmanın, bir Çin ağırlık ölçüsü birimi olan **ketti** (604,79 gr.) ile eşdeğer olduğu kabul edilmektedir. Bazı sözlüklerde batmanın "çok eski bir Rus ölçüğü" olduğunun belirtilmesi, bu ölçüğün eski devirlerde muhtemelen Türkler vasıtasıyla Slav kavimlerine de geçmiş olduğunu göstermektedir.

Anadolu halk ağızlarında "büyük, ağır; büyük su testisi, büyük çömlek" anlamlarına gelen batman *Dîvânü lugatî't-Türk'te* (I, 370) "el-menâ" (men), *Kitâbü'l-İdrâk'te* (s. 33) "er-rîl" ve *İbnü Mühennâ Lugatı* (s. 17) ile *Ahterî-i Kebîr* (s. 343) ve *Kâmûs-ı Türkî* (s. 258) gibi daha sonraki lugatlarda da "el-menn" (men) kelimesiyle karşılanmaktadır. Bazı sözlüklerin (*Lehce-i Osmânî*, s. 227; *Kâmûs-ı Osmânî*, II, 52; *Kâmûs-ı Türkî*, s. 258) verdiği bilgilere göre de değeri 2-8 okka arasında değişmektedir. Batman değer itibarıyla bir başka ağırlık ölçüsü olan "men"e yakın ise de zaman, mekân ve tartılacak şeyin cinsine göre ondan ayrılmaktadır. Bir Uygur vesikasında, "yiti badman öz teni öze yiti ten kebez" (yedi batman [yani] kendi ölçüğü ile yedi ölçek pamuk) şeklinde açıklanmasından, bazı maddeler için aynı bölgede dahi birbirinden farklı değerler taşıdığı anlaşılmaktadır. Meselâ XVI ve XVII. yüzyıllara ait müfredat kitaplarında görüldüğü üzere eczacılıkta kullanılan batman 266 dirhem iken Anadolu'da ticarete kullanılan batman 6 okka, Kırım'da 425 kg., İran'da ise 2,9 kilogramdır. Fr. B. Pegolotti, 1340'larda ziyaret ettiği önemli bir ticaret merkezi olan Ayasuluk'ta (Efes), batmanın 32 Cenova libresine (10,144 kg.) eşit temel bir ağırlık ölçüsü olduğunu belirtir.

Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan tarafından XV. yüzyılın ikinci yarısında konulan ve Doğu Anadolu'da Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasından sonra da "Hasan Padişah kanunları" adıyla uzun süre uygulanmaya devam eden kanunlardan anlaşıldığına göre, o bölgede "Hasan Padişah batmanı" adıyla bilinen bir batman çeşidi kullanılmıştır. Buna göre 1 batman Âmid'de kumaş için 1580 dirhem; Mardin'de ipek için 1580, şarap için 936 dirhem; Erzincan'da ipek için 1920 dirhem; Bayburt'ta çivit, demir, kalay, lök, yağ, bal vb. için 2400 dirhem; Musul'da ipek için 800 dirhem; Kemah'ta pamuk için 2040 dirhem olmuştur.

XVII. yüzyılda İdil (Volga) havzasında batmanın resmen kabul edilmiş bir ölçü olduğu bilinmekteyse de değeri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu bölgenin Orta Asya ile olan ticarete oynadığı rol göz önüne alınırsa değerinin Türkistan'da o devirde kullanılan batmanıninkine yakın olduğu söylenebilir.

Tesbit edilebildiği kadarıyla zaman ve mekâna göre diğer batman değerleri şöyledir: